

Əlavə konstruksiyaların mətndə rabitəlilik kateqoriyasını reallaşdıran xüsusiyyətləri

Rəfanə İsayeva

Müəllim, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası, Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: refane_isayeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

XÜLASƏ

Tədqiqat işində mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkibində olan əlavə konstruksiyalardan bəhs olunur. Əlavə konstruksiyalar özündə mürəkkəb sintaktik bütövlərin mikromövzusu ilə məna cəhətdən sıx əlaqədar dəqiqləşdirici əlavə məlumat ehtiva edir. Bu konstruksiya təhkiyənin ardıcılığını poza bilsə də, mürəkkəb sintaktik bütövlərin daxilindəki hərəkətlər arasındakı zaman münasibətlərinə xələl gətirmir.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili,
mətn, rabitəlilik,
əlavə konstruksiyalar,
lingvistika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.07.2023

qəbul edilib: 30.08.2023

METHODS

Features of additional constructions that realize the category of communication in the text

Rafana Isayeva

Teacher, Department of Azerbaijani Linguistics, Azerbaijan University of Languages.
Azerbaijan. E-mail: refane_isayeva@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

ABSTRACT

The research work deals with the functions of additional constructions in complex syntactic entities. Supplementary constructions contain additional information clarifying the semantically close connection with the microtheme of complex syntactic entities. Although it may disrupt the sequence of development, this construction does not disrupt the temporal relations between actions within complex syntactic entities.

KEYWORDS

Azerbaijani language,
text, communication,
additional constructions,
linguistics

ARTICLE HISTORY

Received: 11.07.2023
Accepted: 30.08.2023

Giriş / Introduction

Hamıya məlumdur ki, ünsiyyətin aparıcı vahidi olan cümlə bitmiş fikri ifadə edir. Lakin cümlə daxil olduğu mətnin, sintaktik bütövün tərkibində daha çox mənə qazanır. Mətni təşkil edən cümlələr mənə və qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlı olur. Müasir dilçilikdə sintaksisi tədqiq etmək yalnız cümləni öyrənməklə bitmir, eləcə də müxtəlif cümlələrin məntiqi və leksik-qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanaraq meydana gətirdiyi “mətni” araşdırmağı da şərtləndirir. Mətnin yaranmasının öz qanunauyğunluqları vardır. Mətnə rabitəliliyin olması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən ümumi qəbul olunmuşdur. *“Rabitəsiz mətn yoxdur; rabitəliliyin itirilməsi süni üsul olmadığı təqdirdə mətni məhv edir”* [13, c.46]. Mətnə “məna bağlılığı” və “sintaktik bağlılıq” olur [8, s.496].

Fikrimizcə, rabitəlilik mətnin linqvistik funksional-semantik kateqoriyasıdır, *“dilnin bütün səviyyələrinə aid vahid sistemlərinin istifadəsi və bu kateqoriyanın ifadə üsulları funksiyası qismində çıxış edən həmin vahidlərin müəyyən istifadə yolu vasitəsi ilə mülahizələrin məlumat-məntiq ardıcılığını ifadə edir”* [19, c.110-130]. Bu kateqoriya mətnin müxtəlif elementlərini birləşdirən və mətn elementləri arasındakı “məna münasibətlərinin bu və ya digər aspektlərini əks etdirən” leksik, morfoloji, sintaktik olmaqla, bir sıra vasitələri birləşdirir (ayrı-ayrı sözlər, mülahizələr, mülahizə qrupları) [14, c.96]. Rabitəlilik mətnin linqvistik kateqoriyası kimi həm xüsusi mənaya, həm də bu mənayı reallaşdıran dil vasitələri sisteminə malikdir. Mətn daxilində rabitəliliyi müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyət sonradan mətnə öz formal ifadəsini tapan məzmun daxilində qarşılıqlı əlaqələndirmə, çox vaxt da mülahizələrin qarşılıqlı şərtlənməsindən və qarşılıqlı asılılığından ibarətdir. İstənilən mətnin daxilində mövcud rabitəlilik (əsasən, ədəbi-bədii əsərin mətni) dedikdə, biz, həmin mətndəki cümlələrin qarşılıqlı asılılığını, qarşılıqlı əlaqəsini və ardıcıl münasibətlərini başa düşürük.

Əlavə konstruksiyaların mətn daxilində ətraflı kontekst ilə qarşılıqlı münasibət probleminin ciddi və yeganə tədqiqatları hərtərəfli olaraq L.A.Miltsevanın elmi işlərində öz əksini tapmışdır desək, yəqin ki, səhv etmərik [17, c.100]. Əlavə konstruksiyaların cümlə xaricində rolunu müəyyən edərkən, tədqiqatçı onların əlavə olduğu kontekstdə əldə etdikləri, həmçinin əlavəedici cümlədən artıq olan funksional-semantik xüsusiyyətlərini də müəyyən edir. Adətən, bu cür əlavələrin iki semantik növü qeyd olunur:

a) məna baxımından əvvəlki cümlənin komponentlərindən asılı olmayan əlavə cümlələr mürəkkəb sintaktik vahidə daxil olan cümlələrin arasındakı əlaqəni kəsir və

müəllifin təhkiyəsindəki cümlələrin arasındakı qarşılıqlı əlaqə zəncirinin yeni halqası qismində çıxış edən cümlələr [Мыльцева Л.А. Ленинград, 1966];

b) əsas mənası əvvəlki cümlənin komponentlərindən asılı olan əlavə cümlələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki növdə əlavə konstruksiyalar – əlavə cümlə qrupları mövcud olur. Bildiyimiz kimi, bu qruplar kontekstə daxil etdikləri məna çalarlarına uyğun gələn əlamətə görə fərqlənir. Belə ki, birinci semantik növdə nitq prosesində müəllifin adresat və adresantın (şəxslərin) davranışı ilə bağlı fikirlərini ehtiva edən əlavə cümlələr seçilir:

a) mülahizənin buraxılmış hissəsinin məzmunu haqqında xəbər verən əlavələr:

“İnsan var, bir dəfə görsən də onu,
 Ürək unutmayır ömrü uzununu.
 Sənin ürəyində o yuva salır,
 Ölüm gününədək yadında qalır;
 Günəşli-gündüzlü bir xatirə tək,
 Ondan ayrılmayır bir an da ürək...”

[11, s.300].

b) qəhrəmanların nitqinə müəllifin münasibətini bildirən əlavələr:

O, kürsüyə sinə gərdi. Danışmadı, susdu bir dәм,
 Çatıb qara qaşlarını, fikrə getdi o bir anlıq;
 (Bəzən dilsiz bir vüqarla qılınc çəkir qəhrəmanlıq.
 Qarşısında boyun büküb, səcdə qılır bütün aləm ...)

[11, s.262].

c) müəllifin nitqinə qəhrəmanın münasibətini bildirən əlavələr:

Sərin bahar nəsimi tək udur Vətən havasını;
 Kim dəyişər yer üzünə öz yurdunu, yuvasını?!
 (Kosmopolit tənqidçilər ömrü boyu dandı məni
 Dedi: “Əsil şairlərin nə yurdu var, nə vətəni”.
 Dedi: “Bütün yer üzüdür sənətkarların ana yurdu,
 Bizim çoban şairi də saz üstündə şeir qurdu”

[11, s.301].

d) müəlliflərin nitqində söylənilənlər ilə bağlı qəhrəmanların fikirlərini ehtiva edən əlavələr:

O yenə də sükut edir, danışmayıf o bir anlıq,
(Bəzən dilsiz bir vüqarla qılinc çəkir qəhrəmanlıq...)
[11, s.263].

Məlum olduğı kimi, əlavələrin ikinci növündə aydınlaşdırma təyinetmə funksiyasını, əsasən səbəb, şərt və s. çalarları ilə müşahidə olunan şəxs və yaxud predmet haqqındaki əlavə məlumat funksiyasını qarşılaşdırıcı və səbəb funksiyalı əlavə cümlələr yerinə yetirir.

Tədqiqat işində biz, leksik-qrammatik əlaqə olaraq mətn koheziasının reallaşması aspektindəki əlavə konstruksiyaların növünü ətraflı nəzərdən keçiririk. Leksik-qrammatik əlaqələrin mahiyyəti leksik (tammənəli söz) və qrammatik mənaya malik olan sözün (əvəzlik) mənalarını ya öz aralarında, ya da kontakt və ya distant mülahizə, hətta mətn fraqmentləri kimi ayrı-ayrı sözlərin mənalarının münasibəti təşkil edir. Dilçilikdə leksik-qrammatik əlaqələrin araşdırılmasına kifayət qədər tədqiqatlar həsr olunmuşdur [12, c.18-32]. Məlum olduğı kimi, leksik-qrammatik əlaqələr özlərini üç şəkildə büruzə verir:

- 1) təkrar nominasiyalı;
- 2) bir tematik sahəyə aid olan;
- 3) bir kontekstual-semantik sahəyə aid olan.

Dilçilik ədəbiyyatında təkrar nominasiya hadisəsi müxtəlif terminlər ilə qeyd olunur: koreferensiya – “*mətn elementinin eyni həqiqət faktına, denotata aidliyi*” [18, c.215]; düzülmə – “*eyni anlayışların təkrarlanması*” (çox vaxt müxtəlif leksik tamamlamada) [20, c.135]; nisbi əlaqə – “*növbəti cümlə üzvlərindən birinin əvvəlki cümlə üzvünə və ya hissəsinə və yaxud əvvəlki bütöv cümləyə leksik-qrammatik uyğunluq*” [16, c.19]. Təkrar nominasiyaya əsaslanan leksik-qrammatik əlavə növlərinin təsnifatı V.Q.Borbotkonun elmi işində ətraflı araşdırılmışdır [12, c.18-32].

– Tam leksiki təkrar. Məsələn: *Bəli, belə bir fəvqəladə (yəni elə tez-tez olurdu ki, bir fəvqəladəliyi qalmamışdı) hadisə baş verən kimi Bikə xala başlayırdı* [5, s.359]. *İsmayıl bu teatrın həm direktoru, həm də baş rejissoru olduğı üçün bütün günü işləyirdi, ancaq hərdən (teatrın istirahət günlərində) onların səfalı həyatında oturub söhbət edirdik* [9, s.328].

– Sıfır adlandırma (söz buraxılmasının nəticəsi). Belə olan halda təkrar nominasiya aparıcı sözün (yəni artıq adı çəkilən denotata göndərilən) vasitəsi ilə deyil, sadəcə buraxılan sözün nəzərdə tutulduğı mülahizə strukturu sayəsində həyata

keçirilir. Məsələn: *Yol qısa olsa da (şəhərdəki mədəniyyət evi ilə Quşluq kəndinin arasında cəmi bir kilometr məsafə var idi, kənd şəhərə calaşıq kimi idi.), Sevil gecə vaxtı gedə bilməzdi, qorxardı: ona görə də biz həmişə bu şərtə əməl edirdik* [9, s.328].

– Adını dəyişdirmə (sinonimiya, hiperonimiya). Məsələn: *Qəza ispolkom sədrinin müavini Sadıq Cavadov (keçmişdə Süleyman bəyin faytonçusu Sadıq), qəza kuryeri Süleyman bəyin xalası oğlu Cahangir Nuru oğlu (keçmişdə Cahangir bəy Nusurbəyov) və kənd qarovulçusu Qasım (sabiqdə Qasım yüzbaşı)* [6, s.414].

– Pronominalizasiya (əvəzlik təkrarı). Məsələn: *Bu otaq həqirin (yəni özünün) külfətinə məxsusdur* [9, s.328].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mülahizələrin komponentləri eyni məzmunu aid olmaqla, bu növ söyləmlərin qarşılıqlı əlaqələrinə səbəb olur. Belə söyləmlərə aid nisbi sözlər koreferent deyildir, lakin bunlar mətn daxilində rabitənin reallaşma vasitəsi kimi çıxış edir. V.Q.Borbotkonun ardınca biz də, əsasən, leksik-qrammatik əlaqələrin aşağıdakı təsnifatına üstünlük veririk.

Nəticə / Conclusion

Ənənəvi sintaksisdən fərqli olaraq, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləm və mətndir. Mətni təşkil edən cümlələrin məntiqi və qrammatik bağlılığı sintaksisin əsas predmetidir. Bu kiçik araşdırmadan da bu qənaətə gəlirik ki, mətnin tərkibinə əlavə qeydlər vermək üçün daxil olan əlavə konstruksiyalar mətni təşkil edən əsas cümlələr arasında olan məntiqi və qrammatik bağlılığı nəinki pozmur, hətta mətnə əlavə semantik bağlılıq qatırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev K.M. (2012). Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və digərləri. Bakı, Mütərcim. 606 s.
2. Abdullayev Ə. (1998). Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı. 190 s.
3. Abdullayev Ə.Z. (1959). Azərbaycan dilinin qrammatikası (Sintaksis), II hissə. Bakı, Azərb. EA nəşri.
4. Abdullayev Ə.Z. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), 4 cildə, IV cild. Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Bakı, Şərq-Qərb. 424 s.

5. Abdullayev K.M. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 359 s.
6. Anar. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider” nəşriyyatı. 414 s.
7. Cahangirov F. (2005). İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli tipoloji tədqiqat). Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 312 s.
8. Kazımov Q.Ş. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Təhsil. 496 s.
9. Rəhman S. (2004). Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya Press. 328 s.
10. Seyidov Y.M. (2000). Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 168 s.
11. Vurğun S. (2005). Seçilmiş əsərləri, 4 cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb. 423 s.
12. Борботько В.Г. (1980). Вопросы лингвистического анализа дискурса: Семантико-синтаксическая организация предложения и текста. Грозный, с.18-32.
13. Бушлаев Ф.И. (1959). Историческая грамматика русского языка. Москва, Учпедгиз. 46 с.
14. Ионицэ М.П. (1981). Глоссарий контекстуальных связей (На материале французского языка). Кишинев, Штиинца. 96 с.
15. Лосева Л.М. (1963). Межфразовая связь в текстах монологической речи. Автореф. дисс. д-ра. филол. наук. Одесса, 49 с.
16. Мальчевская Л.М. (1964). Некоторые языковые средства выражения связи между предложениями. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Москва, 19 с.
17. Мыльцева Л.А. (1966). Вводные предложения в современном русском литературном языке: На материале произв. А.Н.Толстого, М.А.Шолохова, К.Г.Паустовского, К.А.Федина. Дисс. канд. филол. наук. Л., 100 с.
18. Новиков А.И. (1983). Семантика текста и ее формализация. Москва, Наука. 215 с.
19. Котюрова М.П. (1974). Повторы как средство связи предложений в научном стиле сравнительно с художественным. Учен. зап. Пермского ун-та. Вып. 302, с.110–130.
20. Севбо И.П. (1969). Структура связного текста и автоматизация реферирования. Москва, Наука. 135 с.